

Területi és társadalmi beágyazottságról Veszprém megyei boszorkányperes jegyzőkönyvek kéziratai alapján*

VARGA MÓNIKA

1. Bevezetés, kérdésfeltevés

Jelen tanulmány boszorkányperes tanúkihallgatási jegyzőkönyvek kéziratait vizsgálja azzal a céllal, hogy a szövegekből kiindulva tárjon fel különféle ejtési, nyelvjárási jellemzőket a 18. század második felében. A feldolgozott forrásokra a lejegyző és a tanúk közös produktumaként szükséges tekinteni, ugyanis a lejegyzői közbeavatkozások, módosítások egy része nem nyilvánvaló és jellemzően nem is következetes (szövegváltozatok összevetése alapján lásd például VARGA 2021, 2022a, 2022b). Az egyes iratok területhez kapcsolása — tekintve, hogy a lejegyzők nyelvi életrajzának meghatározásához legtöbbször nincs elegendő információnk — elsősorban a kihallgatások helyszíne szerint történik (ez gyakran megegyezik a tanúk lakhelyével). Korábbi vizsgálatok alapján előrebocsáthatjuk, hogy a megfigyelt variánsok egy része a szűkebb régió jellegzetességeit mutatja, mások viszont társadalmilag szélesebb körben elfogadottak lehettek (VARGA 2021, 2022c).

E tanulmány célja egy eseti vizsgálat, melynek középpontjában egy Veszprém megyei kézirat, a Németh Kata és Horváth János elleni tanúkihallgatási jegyzőkönyv áll, amely Vaszarról, 1759-ből származik, és 98 tanú beszámolóját tartalmazza. Az iratból betűhű átirás készült (a korábbi szövegközlésekről a további kutatással összefüggésben lásd 8. pont), az ezen végzett kvalitatív elemzés pedig arra irányult, hogy a vizsgált szöveg a közép-dunántúli–kisalföldi régió, azon belül a Balaton vidéki csoport mely sajátosságait őrzi, és mi lehet az oka a feltárás során tapasztalt hiányoknak, eltéréseknek (5–6. pont). Szem előtt tartva, hogy a közelmúlta, napjainkra meghatározott dialektológiai leírást nem adekvát egy az egyben visszavetíteni a korábbi időszakokra, további 17–18. századi kéziratokat is bevontam a régióból az adatok tágabb kontextusba helyezéséhez (7. pont). Az így nyert részeredmények összevetést kínálnak további történeti nyelvjáráskutatáshoz, valamint hozzájárulnak a lejegyzői profilok kérdéskörének árnyalásához.

* A tanulmány az NFKI FK 135186. számú munkálat (Regisztrfüggő változatok a középnyelvi nyelvújításban) támogatásával készült. Ezúton köszönöm a tanulmány korábbi változatához fűzött észrevételeket.

2. Problémafelvetés és módszer

A boszorkányperes jegyzőkönyvek jelentősége a nyelvjárások történeti vizsgálatához a következőképpen foglalható össze. A tanúkihallgatások során úgynevezett *cirkumstantialiter* vagy *voltaképpen* megvallott beszámolót vár a hatóság a megkérdezettektől, ennek megfelelően az egyes iratok különféle sajátosságokat őrizhetnek többek között a szóhasználat, a grammatikai-pragmatikai variánsok és a felidézett diskurzusok terén egyaránt. A szövegekben megfigyelhető sokféle tartalom azzal magyarázható, hogy a bizonyítékgyűjtés során a látszólag lényegtelen részletek is fontossá válhatnak az alulspecifikált boszorkányvád igazolása vagy éppen cáfolása kapcsán (részletesen lásd VARGA 2022a). Ezzel szemben az ejtésbeli sajátosságok rögzítése nem „szükséges” az eljárás szempontjából. Tekintve azonban, hogy még nincs köznyelv, legfeljebb spontán normatörekvések figyelhetők meg a hivatalosabb írásbeliségben (NÉMETH 2004), a tanúknak és a vádlottaknak feltett kérdéssorokban is adatolhatók területi ejtési variánsok, ha nem is minden formát enged át az írás „szűrője”. Történeti forrásokban a lejegyzői profil meghatározásának része a nyelvjárás kérdése, tipikusan nem kiindulásként, hanem eredményként (kódexek alapján részletesen lásd HAADER 2004, 2014; magánlevelekben KOCSIS 2020, 2022).

Az eddig e tekintetben vizsgált boszorkányperes jegyzőkönyvek az elhangzott szövegből készült és megformált lejegyzések, a hozzáférhető kéziratok ugyanakkor a rögzítési folyamat kései szakaszából valók, általában tisztázott, sőt másolt források. A levéltári feltárások több esetben is szövegváltozatokat hoztak felszínre, melyeknek egy része egyező kéztől is származhatott, más variánsok pedig részben vagy teljesen eltérő hangjelöléssel készültek, ráadásul a területiség szempontjából sem feltétlenül mutatnak egységes képet (részletesen lásd VARGA 2022a, 2024).

A nyelvjárási kép meghatározásakor csak a jelölt variánsokat érdemes figyelembe venni (nem cél tehát a források interpretációja és rekonstrukciója, vö. JUHÁSZ 2016), ugyanis a lejegyzői repertoár részeként csak akkor azonosíthatjuk egy ejtésváltozat használatát és annak mértékét, ha az valamilyen módon megkülönböztethető a változó további realizációitól. Az adatokból levonható következtetéseket árnyalhatja az a tény, hogy közel sem minden jellegzetes területi variáns jelölt írásban is, ráadásul — az eddigi esettanulmányok alapján legalábbis — a jegyzőkönyvek sem egyforma mértékben reprezentálják azt a területet, ahol készültek. Míg a Zala megyei iratokból többek között asszociatív *ö*-zést (*gyötröttö*), Biharból pedig markánsabb *i*-zést is sikerült kimutatni (VARGA 2021), addig például a palóc, vagy épp a dél-alföldi régió kiskunsági csoportjához kapcsolható szövegek inkább a szélesebb körben elfogadott variánsoknak engednek teret (ilyen például a magánhangzók zárt és nyílt realizációja; VARGA 2022c, 2024). Kérdés tehát, hogy ezúttal melyik tendenciát képviseli a feldolgozott anyag.

Az elemzés középpontjában álló tanúkihallgatási jegyzőkönyv Veszprém megye észak(nyugat)i részén, Vaszaron készült, a megkérdezett tanúk és a vádlottak

lakhelyén (Horváth János Gyimótról, Németh Kata pedig Csikvándról származik, de az eljárás idején már évtizedek óta Vaszaron élnek). A kitekintésként bevont iratok keletkezési helye Pápa, illetőleg a régió délebbi részéről Vilonya és Nagyvázsony. A Komárom megyéből származó jegyzőkönyvek elemzésekor korábban megfigyeltekkel (VARGA 2022c) ugyancsak kiegészíthető a nyelvjárási kép.

3. A vizsgált forrás mint boszorkányperes jegyzőkönyv

A területiség bemutatása előtt áttekintem az iratnak mint a boszorkányperes eljárás dokumentumának néhány jellemzőjét. A tanúknak feltett kérdések a tartalmukat tekintve általánosak, nyitottak. Az első kérdés arra vonatkozik, hogy ismeri-e a tanú a vádlottakat; a vallomások erre vonatkozó részét sem határozza meg előre a kérdés formája, azaz az eldöntendő kérdés nem egyszerű igenlő választ eredményez, hanem minden tanúnál kiegészítő információkat találunk arra nézve, hogy melyik vádlottat milyen régóta és mennyire jól ismerik. Innen értesülünk arról, hogy Horváth János pásztorkodni „szakadt ide” Gyimótról mintegy húsz esztendeje, „jóval utóbb”, mint Németh Kata, aki viszont mintegy negyven esztendeje, „a kuruc háború vége táján” ment férjhez Vaszarra Csikvándról. Emellett a tanúk egy része a vallomás ezen szakaszában reflektál arra, melyik vádlottat ismeri jobban, illetve régebb óta: *emlékezetitül ~ nevelkedésétül fogva*.¹ Egyes tanúk saját közösségi viszonyaira is kitérnek, elsősorban arra, ha kevésbé vesznek részt a közösségi életben (41. tanú: *másképpén sem Német Kata, sem Horváth János ösmeretességét, sem pedig más Emberekkel való Barátságot nem tart s- nemis ereszkedik mulato beszédekbenis*). Utóbbi megjegyzések jelentősége az, hogy ezek a tanúk saját bevallásuk szerint nem tudnak kellően részletes és megbízható információt nyújtani az ügy kivizsgálásához.

A második úgynevezett pontum pedig a korszakban általános boszorkányvádakra és hiedelmekre (rontás, a rontás megszüntetése, ellenségesség, fenyegetés és esetleges következményei) kérdez rá. A kérdőpontokat követően mind a 98 tanútól szerepel hosszabb-rövidebb beszámoló. A felidézett események egy része jóval korábban, akár 17–18 évvel a kihallgatás előtt történt. Ezzel együtt a vallomások nagy része igen reflexív abban a tekintetben, hogy a történetmondásokat át- meg átszövik az egyes epizódokat minősítő, értékelő személyes vélekedések. Emellett sokszor megfigyelhető a kérdésben megfogalmazott vádak visszhangozása, akár saját tapasztalatok részletezése nélkül is (például a 26. tanú: *a' kik akarattyok ellen cselekedtek azokat fenegették, reájok boszonkodtak, ugyan azokat fenegetésik után hamar érte Emberi, vagy marhabéli kár*). Többen is utalnak arra, hogy nemcsak a közhírral hallottak, hanem a saját közvetlen tapasztalataik miatt gyanakodnak a vádlottakra, néhányan pedig azt is megemlítik, hogy akkoriban mást nem gyanúsítottak ilyesmivel, például 16. tanú: *Más pedig a' Faluban a'*

¹ A szöveg részleteit a saját, betűhű átírásomban közlöm.

Tanu emlékezetire boszorkányos hirü nem volt, hanem csak ez a' Bába, és az emlétt Horváth János.

Az általános vélekedés mellett Horváth Jánost más típusú károkozással is gyanúsítják, mint Németh Katát (a férfiak és nők elleni azonos és különböző vádak és az azokhoz kapcsolódó reflexiók kapcsán lásd még VARGA 2022a), így képet kapunk a farkas alakban elkövetett rontásokra vonatkozó hiedelmekről is: *ezen esett kárát eöis Horváth Jánosra gyanétya, mert az olyan Szines Farkasra az Ebek nem ugatnak.*

A vádlottak rossz híre hangsúlyozottan közismert volt; még azok is kiemelték ezt, akik kevésbé ismerték őket, illetve akiknek nincs saját tapasztalatuk erről, például a 17. tanú: *Németh Kata Bába sem Horváth János miatt a' Tanunak ollyas kára /: mellyben öket okozhatná :/ nem esett, azért eöket nem vádolhattya.* Megfigyelhető tehát bizonyos kettősség a tanúk attitűdjében, ugyanis néhányan kevésbé köteleződnek el a köz hír mellett, például a 36. tanú: *jol lehet ezek[=nek] a' Faluban tudalékos ros z hirek volt ekkoráig, de a' Tanunak mivel ollyas kára nem esett gondja nem lévén reájok.* A jegyzőkönyv ezeket a látszólag kevésbé fontos megjegyzéseket is megőrzi, így azoknak mégis lehetett jelentőségük a bizonyítékgyűjtés szempontjából (lásd még VARGA 2025). Jelen kutatást tekintve pedig azért lényegesek, mert vizsgálhatók bennük az ejtésbeli, területi variánsok.

4. A vizsgált boszorkányper mint kézirat

A jegyzőkönyv kézírata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Fol. Hung. 3320 jelzetén található, 64 lapból áll (átírva 124 ezer fölötti karaktert tesz ki). A duktus alapján egy kéz jegyezhet le az összes tanúvallomást; a hangjelölés is ezt támogatja, jóllehet inkább az adott hangot jelölő betű és annak formája vagy formái együttesen tekinthetők egyénítő jellemzőnek. Igen kevés különleges jelölést, illetve olyan fonéma : graféma megfeleltetést használ ugyanis a lejegyző, amely a korszakban ne lenne megszokott (részletesen lásd KOROMPAY 2003: 580–588, 2018: 89–93). A 18. századi iratokban általános *β*, és *f* grafémák mellett végig jellemző, hogy az *l + j* kapcsolat (*l*)*ly*-ként realizálódik olyankor is, amikor a *j* a felszólító mód, illetőleg kötő mód jele: *busullyon, vallyon*. A *t + j* kapcsolat szintén *ty*-vel jelölődik akkor is, ha a *j* toldalék része, például *tartya*. Nem példátlan a polifonémikus *i [j + i]*, elsősorban a *férinek* 'férjének' szóban (esetleg ide sorolható a *tavali* is). Az ejtésvariánsok rögzítése szempontjából érdemes előre is jelezni, hogy (szemben a korszak más kézírataival) a vizsgált lejegyzésben leggyakrabban élesen elkülönül az *a* és az *o*, valamint az *i* és az *é* formája. Ennek megfelelően pedig könnyen azonosíthatók a nyíltabb és zártabb realizációk, illetőleg az *i*-zés. Az *i*, az *ö* és az *ü* esetében ugyanakkor az ékezetek hossza nem teszi egyértelműen megkülönböztethetővé a hosszú és a rövid ejtést (utóbbi más magánhangzóknaál sem különül el következetesen, például *Búza* de: *Buzát, Nemeth* de: *Németh*).

Az irat nagy valószínűséggel másolat: erre utal a rendezett kinézete, a terjedelemből képest viszonylag kevés javítás (jellemzően a betűk szintjén, ráírással; a szavak, szórészek betoldása ritkán fordul elő, áthúzással törlés nincs), valamint a lapok alján a folytatást előre jelző őrszók (lásd még VARGA 2025).

A kvalitatív elemzés a kéziratból indul ki; az összes olyan elemet számításba vettem, amelyben ejtésbeli, azon belül területi kötöttségű variáns figyelhető meg; ahol lehetséges volt, az ellenpéldákat is megjegyezve. Azt, hogy egy-egy változat a korszakban társadalmilag szélesebb körben elfogadott, tipikus-e, a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban TMK, leírását lásd DÖMÖTÖR et al. 2017, NOVÁK et al. 2018) betűhíven közölt boszorkánypereit kontrollforrásként kezelve próbálom igazolni: ez főként valamelyes lexikai vagy morfofonetikai kötöttség esetében tűnik fel, ilyen az *-ít* képző nyíltabb magánhangzós *-ét* változata vagy épp az úgynevezett ablatívuszi toldalékok zártabb magánhangzós alakja (lásd még VARGA 2021).

5. Elemzés: ejtésbeli, területi variánsok a szövegekből kiindulva

A vizsgált jegyzőkönyvben (ahogyan a korszak más irataiban is, számos területen) általános, hogy az ún. ablatívuszi toldalékok zárt magánhangzósak, csak néhány példát idézve: *nevelkedésétül, okbul, csordárul*. A névmási formák változatosabb képet mutatnak, adatolható a *tülök* 'tőlük', ugyanakkor gyakoribb a közepső nyelvválású *töle*.

Rendszeresen jelölt a nyíltabb magánhangzós ejtés; hangsúlyos szótagban, például: *magyaró, öveg, hértelen, éjesztette, kénzötták* és szó belsejében egyaránt: *alég, szabadot* 'szabódott', *csikaja, gyanoságnál*. A toldalékokban is megfigyelhető a nyíltabb forma, azonban ezek rendszeresebbek a korszakban, például: *tülök* ~ *tölök* 'tőlük', *rajtok, károk, magok, akarattyok, köztök, felölök* 'felőlük', valamint az *-ít* képző *-ét* változata: *gyanét, gyógyét*.

A zártabb magánhangzós ejtés szintén igen gyakori szó elején és belsejében egyaránt: *ígyenessen* 'egyenesen', *ortzul* 'arcul', *hallottára, boszonkodott, kukuricza, Esztendüben, felülök* 'felőlük'. Ehhez kapcsolódik, hogy az *á* utáni *o*-zás is kimutatható: *szármozott, válosztot, károiktul, minnyájon, marhadot, társolkodos, eñyhányot*.

Az *i*-zést tartalmazó előfordulások nem kifejezetten gyakoriak: néhány, a korszakban tipikus variánst lehet idézni: *hitit, Fajdalmit, mindenikit, fenegettik*. Az *ö*-zés is ritka, és főként olyan tipikus elemeket érint, amelyek a korszakban is váltakozva használatosak: *föl, röpültek, köllene, löl, Csöngést*, illetőleg ellenpélda is adatolható *rögvel* : *regvel* (a *-val/-vel* csak ebben a szóban nem hasonul, ez azonban a lexéma sajátossága). Egyetlen példa adatolható, amely asszociatív *ö*-zést tartalmaz, de ez is váltakozik (*Csötse, Csötsö*).

Az illabiális formák is megfigyelhetők, ezek egy része is bevett a korszakban: *izenték, létekre* 'létükre', *ketőjekeket, tölek* (de vö. *tölök*), *kölcsen* 'kölcson', míg

mások esetleg közvetlenebb területi kötöttségűek lehetnek (a TMK-ban ilyen formákra nincs adat): *menki* 'mennykő', *Lelki* 'lelkű'.

A depalatális ejtés bizonyos elemekhez markánsan kapcsolódik: a *feneget* ~ *feneget* kezdetű előfordulások a hatósági kérdésben váltakozva szerepelnek (*egyebeket fenegetvén boszszuságbul, fenegetések után*), míg a válaszokban kevés (3, egyetlen tanú vallomásaiban) kivétellel *n*-ező. A toldalékforma motiválhatta az *n*-ező formát az *Aszszont* esetében (10 fölötti előfordulás mellett több mint 40 nem depalatizált). További példák (egyszeri előfordulások, ellenpéldák nélkül): *savánkodtak* 'soványkodtak', *helette, Vállu*. Kivételesnek tűnik az iratban a *nyavalájának*, az *illen* és a *mellért* 'melyért' (45 *nyavaly*- kezdetű, 19 *ilyen*, valamint 40 *melly*- kezdetű forma mellett egy-egy előfordulás).

A palatális realizációk is megfigyelhetők: *vonyatnék, töltek* (de: *tölek* ~ *tölök* ~ *tülök* is), *bányod, kenyették, Mártony, előbbenyi*; a főnévi igenév képzője főként *-ni* (50 fölötti előfordulás), de nem teljesen példátlan a *-nyi* forma sem: *Pásztorkodnyi, történyi, ismérnyi, fürösztényi*. Az explozív *gy*-zés nem példátlan, 97. tanú: *várgy* (de *vö*. 75. tanú: *borjuzott, borjura, Borju*), hasonló jelenség figyelhető meg a *kögyökét* 'köldökét' és a *gyermekgyek* 'gyermekük' esetében.

Néhány lexémát érint az *l*-kiesés: ilyen a *szollakodtak* (a korszakban a TMK alapján ez kifejezetten a dunántúli, Zala, Tolna, Sopron és Veszprém megyei szövegekben jelentkezik), a *kucsolodot* (a TMK alapján ez a Dunántúlról éppúgy, mint Bihar és Csongrád megyéből is adathozható), további példa még a szövegben a *kögyökét* (szintén több területről, Pozsony, Csongrád és Szabolcs-Szatmár megyéből is adathozható) és a *párota* 'párolta' (utóbbi variánsra a TMK-ban nincs adat). A *v* kiesésre egy adat idézhető: *sialkodott* (TMK-ban egy Vas megyei adat van erre a változatra), ellenpélda a *hivta*. Előfordul zöngétlenedés is szó belsejében: *örszö, örszi*, valamint szó végén: *darabék* 'darabig'. Szó elején sem példátlan, azonban éppen a kérdéses helyen látszik nyoma javításnak: *Szördültek*.

Nem nyilvánvaló, hogy mennyire kötött területileg a *d* hasonulása a *tunna* 'tudna' esetében (*tudna* formában is előfordul; hasonló tövű alakok, ahol jelentkezhetne ez a megoldás, pl. *alunna*, nem szerepeltek az iratban; Veszprém megyében napjainkban jellemző *tő* belseji mássalhangzók hasonulása és akár rövidülése is, pl. *tuni, rakoni*; RÉVAY 2010: 98). Szintén nem egyértelmű, hogy a korszakban írássajátságként is tipikus intervokális nyúlás az ejtést tükrözi-e, és területi sajátosság lehet-e (a szövegben többször előfordul többek között a *bizonyosan* és a *neheztellő*, amelyek ejtésre is utalhattak, azonban a *Boszorkánnynak* esetében ez kevésbé valószínű).

Morfofonológiai variáns a *gabnájokat* (a TMK adatai megerősítik a dunántúli kötődést: Sopron és Zala megyei iratokban, valamint Körmendről származó szövegekből jelent meg).²

² Egyelőre nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy területi vagy inkább korszakjellemző-e az *-ás/-és* funkciójában használt *-at/-et* bizonyos helyzetekben: *haza eresztetkor, mások szép kértére*, valamint a medális formák: *szolodott, nézegetődött*.

Az első benyomások alapján érdemesnek tűnt összevetni a tanúvallomások narratív részeit és felidézett diskurzusait, ugyanis bizonyos ritkább, jellegzetesebb variánsok inkább az idézetekben jelennek meg, ilyen a palatalizált forma: *eb Félyen **tölyek**; mondván: hogyha akár mi ollyas kára fog **történyi**, várgy reá várgy, ezt bizony meg **bányod*** (utóbbi részletben az explozív gy-zés is megfigyelhető). Kisebb mértékben ilyen az *i*-zés: *eötet ugy mond: **fenegettik***, és más zárt illabiális változatok: *löl ám tüzes **menki***. A beszélőváltással is járhat a formák közötti váltakozás: *azt mondotta, hogy ugy mond: mégis **lel** téged a' hideg a' Tanu azt felelte, hogy **löl***. Természetesen egy előfordulásból még nem lehet következtetni arra, hogy tudatosan őrizték meg a különbséget (a folytatás szerint a másik beszélő is átveszi azt a formát, amelyet a lejegyzés szerint a tanú használ, például: *arra amaz azt mondotta hogy **löl** ám tüzes menki*; ennek azonban többféle oka is lehet, beleértve, hogy szabadon váltakozott a két variáns; a szövegben 7 *lel* és 4 *löl* adat található). Ezzel együtt a narratív részek sem tekinthetők egyértelműen kevésbé nyelvjárásiaknak.

A szövegből kinyert részeredményeket érdemes többféle szembesítésnek alávetni. A régió közelmúltbeli leírása csak közvetett párhuzamként kínálkozik, tehát ettől az összevetéstől több okból sem várhatunk teljes egyezést, ahogy arról a következőkben szó lesz.

6. A szűkebb és tágabb régió a közelmúltban

Az irat a keletkezés helye (és a tanúk lakhelye) szerint a közép-dunántúli, kiskisalföldi régióba tartozik (jelenkori leírását lásd JUHÁSZ 2001: 271–273; kifejezetten Veszprém megyéről újabban lásd például H. TÓTH 2010: 71–75, RÉVAY 2010). Fontos, hogy több, a régióban megfigyelt variáns nem lehetett azonosítani a történeti, írott szövegben a lejegyzői repertoár részeként: ilyenek a magánhangzók rövidülésének vagy épp nyúlásának realizációi (az ékezetek hosszúságának jelölése nem következetes), a nyílt és zárt *e*, az illabiális *a*, a labiális *á*, valamint a diftongusok (H. TÓTH szerint szövegeik a beszélők jelentős diftongáló hajlámáról tanúskodnak, elsősorban a nyitódó diftongusok jellemzik a területet; a labiális *á* hangok különféle variánsai változatként jelentkeznek, az illabiális *a* variánsai pedig szórványosan fordulnak elő, 2010: 71).

A kéziratban is rendszeresen adatolható volt ugyanakkor nyíltabbá válás és zártabbá válás egyaránt (H. TÓTH szerint a zártabbá válás jellemző, 2010: 70), beleértve az *á* utáni *o*-zást, amely ritkább, de közel sem példa nélküli. Ezzel szemben az *ő*-zés kevésbé jellemzi az iratot, ritkán fordul elő és leginkább olyan elemeken, amelyek a korszakban tipikusnak tekinthetők (a közelmúltban H. TÓTH egyénileg váltakozva, de általánosnak tartja, ahogy az *ü*-zést is, 2010: 73). Az iratot inkább az illabiális variánsok jellemzik. Az erős *-í*-zés a Balaton vidéki csoport kivételével megfigyelhető a régióban; H. TÓTH szerint felbukkannak, de az anyag egészében szórványosan fordulnak elő (2010: 74). Az 1759-es irat kevés *i*-zést mutat, tehát az utóbbi megfigyeléshez közelebbi állapotra lehet belőle

következtetni. A régiót szintén jellemző depalatalizáció az íratban adatolható, ugyanakkor nem kizárólagos variáns, ellenpéldák is mutatkoztak, ahogy a kifejezetten palatális változatok esetében is. Az *explozív gy, ty* variánsok szintén nem példátlanok az íratban, de lexikailag kötöttek. Az *l* kiesésére is vannak példák. A *-nyi* képzős főnévi igenévi alakok napjainkban ugyancsak szórványosan fordulnak elő meghatározott területen (vö. RÉVAY 2010: 88–89); ahogy a vizsgált íratban is adatolhatók, jóllehet közel sem főváltozatokként.

7. További 17–18. századi iratok a területről

Kevés olyan boszorkányperes jegyzőkönyv maradt fenn, és érhető el kéziratban, amelyet Veszprém megyében rögzítettek.³ Ilyen a Szabó János özvegye és Finta Benedekné elleni kihallgatás 1629-ből (helyszíne Pápa, a tanúk és a vádlottak Kupról származnak; a szöveg bárki számára elérhető TMK-ból, Bosz. 554.), valamint a jóval későbbi, 1767-ben rögzített tanúvallomás Horváth Jánosné ellen Vilonyáról (szövege ugyancsak elérhető a TMK-ból, Bosz. 406.; az iratok jogtörténeti és lejegyzői kontextusáról részletesen lásd VARGA 2025).

A 17. századi írat igen rövid vallomásokat tartalmaz, talán ezzel is függ össze az, hogy viszonylag kevés olyan elemet sikerült adatolni, amelyekben területhez köthető ejtésvariáns mutatkozik. További nehézség, hogy az *a* és az *o*, sőt helyenként az *u* és az *o* grafémái nem különülnek el élesen. Az ún. ablátívuszi toldalékok jellemzően zárt magánhangzósak (*Janosnetul, etül, hegyrul*), ugyanakkor a névmási formákra ez nem terjed ki (*tölem, tölö*). A jegyzőkönyv más kézzel írt hivataltal részében is a középső nyelvváltsfokú variánsok jelentkezek: *inczelkődestol, inquisitiobolis, büntetetestöl, esztendőktöl, kiröl*.

Egyaránt adatolhatók zárt (*felül* 'felöl')⁴ és nyílt magánhangzós (*massakat, egiöt, föröztö, esmertem*) formák. Utóbbi tendenciát a hivatalosabb részekben sem kerülnek a lejegyzők (*czeleködettiök, nekoł, mindenöt, szerent, magokkal, bizonettas, hitoket*), jóllehet a *szerint*, a *maguk* és az *-ít* képzős igealakok nyílt magánhangzós változatai inkább a korszak, mint a szűkebb terület sajátosságai. Az *á* utáni *o*-zás példái szintén tipikusak (*labom, labodat*). Az *i*-zés megfigyelhető: a korszakban általános *kertiben, kezit* típus mellett hangsúlyos helyzetben sem példátlan (*filť, filťek, irdemlette*). Az *ö*-zés a tipikus *föl, köl* 'kell', *Eörsebet* és *pörös* 'peres' mellett asszociatív módon is jelentkezik bizonyos lexémákban: *tölö* 'töle', *kötöttö, feleölö, föröztö, özuö, öltö* 'ülte'. A labiális–illabiális váltakozás más elemeket is érint; ilyen a *hüti ~ hōti* 'hite', *önget* 'inget' (utóbbi nyíltabbá is válik), illetőleg a *lika, tikmoniat*, valamint a korszakban tipikus *ellenek* 'ellenük' és *uelek* 'velük'.

³ A TMK anyaga alapján éppúgy, mint az újabb néprajzi gyűjtőhonlap szerint (<https://boszorkanykorok.hu/szovegek.html>).

⁴ A szövegközlésben a *késüre* alak is szerepel, a kézirat alapján azonban valószínűbb a nem zárt *későre* forma.

A mássalhangzókat tekintve a depalatalizált változatok ugyancsak kimutathatók, a jegyzőkönyv hivatalosabb részeiben is preferáltak (csak néhány példát hozva: *helekben*, *törüen* 'törvény', *bizonsaghra*, *Aszont*), ahogy a vallomásokban is: *Törüen*, *fenegette*, *helirül*, *Azon* 'asszony'. Kifejezetten palatális ejtészváltozatok ugyanakkor nem látszanak; a főnévi igenév képzője az iratban *nj*-ként szerepel (*inquiralnj*, *mondanj*), így hangértéke kétséges, nem zárható ki a *j* polifonémikus értéke. Az *l*-kiesés a *pogár* 'polgár' lexémát érinti, méghozzá szinte teljes következetességgel.

A jóval későbbi, 1767-es vilonyai jegyzőkönyvben ugyancsak zárt magánhangzósak az összefoglaló néven ablatívuszi toldalékok (a tanúknak feltett kérdésekben is): *Weszprémbül*, *háztul*, *Temetőrül*. A magánhangzók nyílt (*éjesztetem*, *Szalánája*, *Bubájas*, *szerént*, *rutécs*, *emlégett*, *hódéttani*, *galibájok*) és zárt magánhangzós variánsai (*Mustoha*, *gyüött*, *felül* 'felől', *ollyatin*) egyaránt adatolhatók, beleértve az *á* utáni *o*-zást: *fárodozni*, *Számtolanszor*. Az *ö*-zés a korszakban tipikus elemeket érinti (*Lölte*, *Köllöt*, *föntt*, ellenpéldák nélkül); *i*-zésre mindössze egy példa van az iratban (*elein*). A depalatalizált formák megfigyelhetők: *fenegette* (három adat), *fenegetődött* (de: *fenyeketése*), *mihelest* (két adat, ellenpélda nincs), *folttata* (de: [hír] *fol*y, és *folyamodott*), *sinlöd* ~ *Sinlödik* (összesen három példa, ellenpélda nélkül), *Nyavalában* (hét *Nyaval-* kezdetű előfordulás, nincs ellenpélda), ahogy az *l* kiesése is a *szolakodván* esetében.

Emellett egy 1756-ban, Nagyvárszonyban rögzített jegyzőkönyvből vizsgáltam meg a (Komárom megyei, etei) vádlottak kihallgatását azzal összefüggésben, hogy a kérdésekben is kimutathatók-e a megfigyelt ejtészváltozatok (utóbbi irat is elérhető a TMK-ból, Bosz. 404.). Ennek alapján a hatóság tagjai sem kerültek a különféle pozícióban jelentkező nyílt magánhangzós variánsokat (kérdésben: *tulajdonétották*, *nyavalájokat*, válaszokban: *halálazván*, *halattas*, *állapatomat*, *dorgálásam*, *gonoszágat*, *magok*, *gyanóságuk*, *Csötörtökk* [=nek], *szerént*, *hejjába*, *emlégett*, *szóllétottam*, *állétván*, *késértvén*, *simétván*), ahogyan az *á* utáni *o*-zást sem (*szármozott*, *Tálos*, *Komádot*; a válaszban: *ruhákat*, *rázottatván*, *ártotlanokra*, illetve további zárt magánhangzós ejtésű adat a *felülem*). A válaszokban adatolható a depalatalizáció (*nyavalája*, *nyavalába*, *Leán*, *föllebb*, *Kéthelen*, *hánt*, *szoknájába*). Emellett nem példátlan az asszociatív *ö*-zés: *tülő*, *röjtöttö*, *közöttö*, *öszvö*, *ügyömet*. További sajátossággént talán hasonulásra példa a *pazallást* 'parzarlást'.

A bemutatott iratokra jellemző tendenciák összehasonlítását az 1. táblázat mutatja (a „+” rendszeresebb előfordulást, a „-” hiányt, a „~” pedig a csak néhány lexémát érintő vagy a korszakban tipikus variánsokat jelenti). Ennek alapján a leginkább jelölt sajátosság (az ablatívuszi toldalékok zártsága mellett) a nyílt magánhangzós ejtés, a mássalhangzókat tekintve pedig a depalatális megoldások; a zárt magánhangzós változatok valamivel kevesebb elemet érintve realizálódnak; az *i*-zés és az *ö*-zés egyaránt kimutatható, de változatos módon és mértékben, viszont egyik sem bizonyult dominánsnak.

Keletkezés éve terület Ejtésvariáns	1629 Pápa, Kup	1759 Vaszar	1767 Vilonya	1756 Nagyvázsony
nyíltabb mgh.	+	+	+	+
á utáni o-zás	~	+	~	~
zártabb mgh.	~	~	~	~
í-zés	~	~	~	~
ő-zés	+	~	~	~
l-ezés, n-ezés	+	+	+	~
-nyi	? ⁵	~	–	~
explozív gy, ty	–	~	–	–
l-kiesés	~	+	~	–

1. táblázat. Tendenciaszerűen megjelenő ejtésvariánsok a Veszprém megyéhez köthető boszorkányperecs jegyzőkönyvek alapján

Érdekes ugyanakkor kitekinteni egy korábbi vizsgálat részeredményeire azt a kérdést felvetve, hogy az ott feldolgozott Komárom megyei, Kamocsáról és Ógyalláról származó iratanyag hasonló vagy különböző képet mutat-e, mint Vaszarhoz és Vilonyához kötött jegyzőkönyvek (a részletes eredményeket példák-
kal lásd VARGA 2022c). Az iratok közös jellemzője, hogy az ablatívuszi toldalé-
kok magánhangzói zártak. Emellett markáns a nyíltabb magánhangzós variánsok
használata, ahogy az á utáni o-zás is. Mindhárom iratban rendszeres az ő-zés
hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt. A mássalhangzókat tekintve
több példa található depalatális változatokra, az ógyallai szövegekben viszont a
palatális változatok is teret kaptak. A -nyi-zés ugyanakkor csak az egyik ógyallai
iratban mutatható ki, a másiban azonban egyáltalán nem fordul elő. Az l kiesése
nem példátlan. Az -í-zés ugyanakkor lexikálisan kötöttek bizonyult, az explozív
gy, ty variánsok pedig nem adatolhatók (kivéve a *gyött* típus).

Összességében a régió különböző részeiről származó iratok mutatnak hasonló
tendenciákat, például a nyílt és zárt magánhangzós variánsokat (beleértve a lexi-
kailag szükségszerűen kötöttebb á utáni o-zást) vagy épp a depalatális megoldá-
sokat tekintve. Jóllehet szűkebb az érintett lexémák köre, de az l kiesése is több
jegyzőkönyvből adatolható. Az í-zés és az ő-zés ugyanakkor változatosabb mér-
tékben realizálódott az egyes kéziratokban (utóbbi a Komárom megyéből szár-
mazó iratokban markánsabbnak tűnik) ahogy a palatális változatok is. Megjegy-
zendő, hogy az egyes variációk erősségének meghatározását az a tapasztalat is
befolyásolja, hogy egy-egy elem akár az adott iraton belül is többféle variációnak
lehetett kitéve (például: *tülök* ~ *tölyek* ~ *tölök*).

⁵ Az *nj* hangértéke miatt a realizáció nem nyilvánvaló.

8. Összegzés, további feladatok

Jelen tanulmány középpontjában egy 1759-ben, Vaszaron készült tanúkihallgatási jegyzőkönyv területi és társadalmi beágyazottságának feltárása állt. A kéziratból kiindulva markánsnak bizonyult a nyíltabb és zártabb magánhangzós variánsok rögzítése (beleértve az *á* utáni *o*-zást is), a mássalhangzókat érintő variációt tekintve pedig a depalatalizált változatok jelentkeztek rendszeresen. Lexikailag kötött módon, de *l* és *v* kiesést is meg lehetett figyelni; annak megállapításához, hogy ez inkább szűken értett területi sajátosság-e, vagy pedig az informális, beszélt nyelv lenyomata, további vizsgálatok szükségesek. A régió közelmúltbeli leírásával szembesítve az eredményeket, éppúgy tapasztalhatók egyezések, mint eltérések a preferenciákat illetően (főként az *i*-zés és az *ö*-zés bizonyult kevésbé meghatározónak a feldolgozott történeti forrásban), a megfeleltetés pedig többek között azért is közvetett, mert a jelenleg leírható ejtésvariánsok egy részét az írott forrásban nem lehetett azonosítani.

A rögzített szöveg a tanúk és a lejegyző közös produktumának tekinthető: a hatóság tagjai maguk sem kerültek bizonyos ejtésvariánsokat, emellett a felidézett diskurzusok külön megvizsgálva sem bizonyultak egyértelműen „nyelvjárássiasabbnak” (jóllehet a palatalizált ejtésre és az *i*-zésre több példa található ezekben a részletekben). A részeredményeket további, kisebb terjedelmű Veszprém megyei szövegek feldolgozása árnyalta. Utóbbiakban kevesebb markáns sajátoságot lehetett megfigyelni, ezzel együtt a pápai és a nagyvázsonyi kéziratok is azt mutatják, hogy a hatósági kérdésekben vagy más hivatalosabb szövegrészekben sem kerülik a szűkebb-tágabb régióhoz köthető megoldásokat. Jóllehet a 17. századi pápai jegyzőkönyv a hivatalosabb részeiben középső nyelvválásfokú magánhangzós ablátívuszi toldalékokat használ, a tanúvallomásokban ugyanakkor a zárt magánhangzós forma is adatolható, a későbbiekben pedig általánossá válik, nem kizárólag az ezúttal vizsgált területen (lásd még VARGA 2021, 2022b, 2024). Komárom megyére kitekintve valamivel markánsabb *ö*-zést is lehetett azonosítani (kevesebb előfordulással, de a pápai iratban is), a *-nyi*-zés kapcsán pedig a két ógyallai iratban ellentétesek a tendenciák.

A kutatás egyrészt bővíthető időben (a korszakon belüli korábbi, de akár a későbbi időszak forrásaihoz is kapcsolódva), és részben eltérő regisztereket, például 16. századi jobbagyleveleket (DÖMÖTÖR–VARGA 2018) bevonva, másrészt a boszorkányperek szövegtípusán belül is további jegyzőkönyveket feldolgozva. Kézenfekvő lenne a Németh Kata és Horváth János elleni eljárás további részeit, elsősorban a vádlottak kihallgatását is elemezni, felvetve, hogy közvetlenebb képet adnak-e az egyéni nyelvhasználatról és a közeli terület, Gyimót és Csikvánd jellemzőiről. Jelenleg azonban a kézirat lelőhelye ismeretlen: jóllehet KOMÁROMY (1910: 692) a teljes jegyzőkönyvhöz az Országos Levéltár Lad A. Fasc. 1. No. 3. Lig 1. jelzetét adta meg, ennek alapján a tétel az Országos Levéltárban nem található. A tanúvallomások lelőhelyéről, azaz Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárból ugyancsak nem került elő az irat, ahogy a Győr-Moson-Sopron

Megyei Levéltár⁶ és a Veszprém Megyei Levéltár állományában sem szerepel. Korábban KOMÁROMY (1910: 681–691) közölte a vádlottak kihallgatását is (TÓTH G. ennek utánközlését tartalmazza a kiadvány közlési elvei szerint, a korábbi kötetben hivatkozott jelzeten ugyanis nem találták meg a keresett iratot, 2005: 462–469).⁷ A szöveg már 1910-ben is modernizált hangjelöléssel jelent meg, így a területi variációk vizsgálatára alkalmatlan, elemzésétől el kell tekintenünk. Hozzá kell tenni, hogy a kézirattal összevetve ugyancsak számos, a hangjelölésen jócskán túlmutató eltérést lehet megfigyelni a tanúvallomás közölt változatában, kihagyást és szóválasztásbeli, szórendi, grammatikai módosítást egyaránt, így nem tekinthető megbízható forrásnak a nyelvészeti vizsgálatokhoz (TÓTH G. 2005 közlése hasonlóképpen problematikus, lásd még VARGA 2022a, 2025). Az iratanyag további kutatását tehát segítené, ha a későbbiekben mások számára is hozzáférhetővé lehetne tenni az elemzéshez használt betűhű (igényű) szövegközlést.

Irodalom

- DÖMÖTÖR ADRIENNE–VARGA MÓNICA 2018. *Könyörüljön tenagyságtok rajtunk... – 50 irat a XVI. századi jobbagylevelezésből*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE–GUGÁN KATALIN–NOVÁK ATTILA–VARGA MÓNICA 2017. Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- HAADER LEA 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi meggondolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA–TÁTRA SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103.
- H. TÓTH TIBOR 2010. A Veszprém megyei nyelvjárások hangjelenségei. In: HÁRI GYULA–H. TÓTH TIBOR szerk., *Regionalitás és nyelvjárásosság Veszprém megyében*. Veszprém, Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 67–78.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei: A nyelvjárás régiók. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében. In: BENŐ ATTILA–SZABÓ T. CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum–Egyesület. 183–190.

⁶ Az iratokat ugyanis Győr vármegye alispánja terjesztette fel a királyi kancelláriához; a Veszprém Megyei Levéltár pedig a kihallgatások helyszíne miatt lehetne őrzhető.

⁷ Az erre vonatkozó tájékoztatást az Országos Levéltár C 28 állag referensének köszönöm.

- KOCSIS ZSUZSANNA 2020. *Kora újkori levélnyomok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Gondolat-Jel. 2.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2022. Hogyan nevezzek? Egy misszilisírnok azonosításának lehetőségei és korlátai. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 11*. Szeged, SZTE. 229–240.
- Komárom megye pere Görbe Ilona ellen, Ógyalla, 1733. URL: https://boszorkanykorok.hu/src/docs/73301KoKe2cBJ2018_compressed.pdf (utolsó letöltés: 2023. április 26.)
- Komárom megye pere Oláh Mihályné ellen, Kamocsa, 1727. URL: https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72710KoKe2cBJ2017_compressed.pdf (utolsó letöltés: 2023. április 26.)
- Komárom megye pere Diószeghy Andrásné ellen, Ógyalla, 1752. URL: https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75203KoKe5bBJ2019_compressed.pdf (utolsó letöltés: 2023. április 26.)
- KOMÁROMY ANDOR 1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 697–704.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 90–95.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárási, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NOVÁK, ATTLA–GUGÁN, KATALIN–VARGA, MÓNKA–DÖMÖTÖR, ADRIENNE 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- RÉVAY VALÉRIA 2010. A Veszprém megyei nyelvjárások morfológiája. In: HÁRI GYULA–H. TÓTH TIBOR szerk., *Regionalitás és nyelvjárásiasság Veszprém megyében*. Veszprém, Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 79–102.
- Tanúkihallgatás Németh Kata és Horváth János ellen, Vaszar, 1759 = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 3320
- Tanúkihallgatás Horváth Jánosné ellen, Vilonya, 1767 = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár P 0707 XXVI 265 176 01–04
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <https://tmk.nytd.hu/>
- TÓTH G. PÉTER szerk. 2005. *A magyarországi boszorkányság forrásai 4*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Vádlottak kihallgatása: Szabó Kata és Kiss Éva, Nagyvázsöny, 1756 = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár P 0707 XXVI 265 78b 01–08
- VARGA MÓNKA 2021. Nyelvjárási jellemzők megjelenéséről boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban. *Magyar Nyelvjárások* 59: 103–125.
- VARGA MÓNKA 2022a. *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. Gondolat-Jel 6. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.

- VARGA MÓNKA 2022b. Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltárásához boszorkányperekben. In: VARGA LAJOS–BOROS ISTVÁN–TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Cura scriptorum : III. Scriptorium Konferencia*. Budapest, Piliscsaba, Szent István Társulat – Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Moravcsik Gyula Intézet. 275–290.
- VARGA MÓNKA 2022c. Boszorkányos lelemények: 18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői, valamint nyelvjárás-történeti kontextusa. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 209–230.
- VARGA MÓNKA 2024. Boszorkányperes jegyzőkönyv-változatok kéziratainak területi és társadalmi beágyazottsága. In: Boros István szerk., *Lineas exarare: V. Scriptorium konferencia*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar 237–252. URL: <https://omp.ppke.hu/btk/catalog/view/37/149/388>
- VARGA MÓNKA 2025. A lejegyzői kontextusról Veszprém megyei boszorkányperes jegyzőkönyvek kéziratai alapján. In: *VI. Scriptorium konferencia*. (megjelenés előtt.)

On dialectal and social embedding of manuscripts of witchcraft records in Veszprém county

The present paper studies the dialectal features in manuscripts of witness depositions of Hungarian witch trials, focussing on a record involving 98 witnesses from Veszprém county. Witness depositions of the Middle Hungarian period turned out to be dialectal sources of the past, however, they need to be considered as co-productions of the witnesses and the scribes. This analysis explores the phonological (spelling) variations preserved during the recording, in order to find out which dialectal features can be captured and how the results relate to the more recent description of the region. There will also be some comparison including other historical records from the region, pointing out that some of the studied variants were rather socially and historically than regionally embedded during the period. Data came from close reading of the letter-perfect transcriptions of the manuscripts and queries of some morphological and lexically bounded phonological variants from the Old and Middle Hungarian Corpus of Informal Language Use.

Keywords: historical dialectology, Middle Hungarian period, spelling variation, witness depositions of witch trials, social and historical embedding

VARGA MÓNKA

ORCID: 0000-0002-5389-2167

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
varga.monika@nytud.hu